

ДО ПИТАННЯ ЩОДО АВТОРСТВА ПРОЕКТУ ВЕЛИКОЇ ЛАВРСЬКОЇ ДЗВІНИЦІ

У сучасній літературі затвердилася думка про те, що автором проекту Головної дзвіниці Києво-Печерської лаври є архітектор Йоган Готфрід Шедель. Проте уважне вивчення історії життя та творчості зодчого та його колег — сучасників, а також обставин будівництва пам'ятки свідчить, що це не зовсім так.

Закладка дзвіниці відбулася в один з найсприятливіших періодів в історії Гетьманщини, коли вона ще зберігала свої державні права у військовій, адміністративній, судовій та економічній сферах. Політико-суспільні події цього часу позитивно відбивались на культурно — національному житті держави, зокрема на архітектурній та містобудівній діяльності. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. в Гетьманщині на кошти гетьмана Івана Мазепи та козацької старшини будувалася величезна кількість храмів та інших споруд.

Особлива увага була прикута до Києва, який, за висловом Феофана Прокоповича, «усі християни називають другим Єрусалимом і новим Сіоном». Бажаючи здійснити мрію багатьох поколінь української еліти, гетьман багато зробив, аби повернути колишній столиці Київської Русі належний їй статус, зробити Київ сакральним осереддя держави. Серед багатьох зведених за Мазепи церков були величніші головні собори Братського Богоявленського монастиря на Подолі, а також Миколаївського і Вознесенського жіночого монастирів на Печерську. У Печерському містечку побудували вишукані кам'яні парафіяльні храми Воскресіння Христового та Феодосія Печерського, а у Вознесенському жіночому монастирі — церкву Покрова Богородиці.

Навколо Лаври був зведений могутній монастирський мур з Всехсвятською та Південною надбрамними церквами, а також трьома баштами та двома баштами — церквами: Св. Онуфрія і прп Іоанна Кущника. На території Дальніх печер з'явилась церква Різдва Богородиці, а на території Ближніх печер — Хрестоздвиженська церква.

5-го липня 1687 р., тобто у рік коли Мазепу обрали гетьманом, в Лаврі стався пожежа, від якої постраждав Успенський собор. Незабаром храм зазнав перебудов під час яких він набув рис, притаманних стилю українське бароко. Пожежа прискорила заміну дерев'яних споруд на Верхній території монастиря на кам'яні. За Мазепи з цегли побудували всі основні монастирські будівлі: друкарню, пекарню та келією при ній, келію квасоварів з кам'яними погребамі, будівлю лікарні з Микільською церквою, покої архимандрита та інші.

Активний процес заміни дерев'яних споруд кам'яними не міг оминати й таку важливу споруду, як Головна дзвіниця. Гетьман побажав побудувати замість неї нову кам'яну монументальну споруду із урахуванням смаків того часу. Для цього він надав Лаврі, як свідчить «реєстр фондаций і дотацій», складений в Бендерах 1709 р., величезну суму: 73 000 золотих.

Дзвіниця мала стати грандіозною спорудою, яка б виявилася не тільки висотною домінантою архітектурного ансамблю Києво-Печерського монастиря, а й об'єднала б навколо себе всі споруди Печерська, якій перетворився за Мазепи в окреме красиве та добре укріплене місто на високому пагорбі. Не виключено, що сюди він планував перенести гетьманську резиденцію.

Величезна кількість споруд, які будувалися на Україні, в т. ч. у Києві переконує, що в цей час тут працювало кілька підрядних будівельних бригад. Координувати їхню роботу, вносити конкретні пропозиції щодо вигляду намічених для будівництва споруд, які б задовольняли вимогам української еліти та гетьмана, погоджувати кошторисну документацію та інше мала наблизена до Мазепи особа та водночас талановитий досвідчений архітектор.

Найбільш вірогідно, що до 1701 р. цією особою був дворянин у гетьманської резиденції Іван Петрович Зарудний. Зарудний походив із шляхетної родини. Він, ймовірно, доводився онуком генерального судді Самійла Івановича Зарудного-Богдановича. Зберігся документ «Нобілітація короля Яна Казимира, червень 1659 р.», в якому йдеться: «З огляду на вірність і відваги Самійла Зарудного, судді Військ Наших Запорозьких, надаємо йому клейнод шляхетства польського, а також даємо йому містечко Савуличі Київського воеводства відповідно до привілею, наданого повагою сучасного Сейму на ленному праві, який підтверджую». Цього ж року був нобілітований батько гетьмана Адам — Степан Мазепа. Зарудний здобув освіту в Києво-Могилянській колегії, де основи архітектури викладалися на досить високому рівні. Потім він навчався в університетах Італії. Його подальша творча кар'єра відома. За наказом Петра I він з 1701 р. був зарахований на царську службу. Згодом він займав в Росії різні керівні посади: був «главным над жилищами директором», керував особливим управлінням у справах «ізуграфства» та інше. Дослідники дійшли висновку, що Зарудний був причетний до створення кількох іконостасів, про-

ектування та будівництва тріумфальних арок, а також зведення кількох церков та соборів. Він створив високомистецькі іконостаси для Петропавлівського собору в Санкт-Петербурзі, для церков в палацах Олександра Даниловича Меншикова на острові Котлін і в Оранієнбаумі, для Преображенського собору в Ревелі, для церкви архангела Гавриїла у Москві. Зарудний є автором ковчега і балдахіна, виготовлених для перенесення мощів Олександра Невського до Олександро-Невської лаври. Дослідники пов'язують з Зарудним будівництво довершених архітектурних творів: церков Архангела Гавриїла та Івана Воїна, соборів Заіконоспаського та Варсонофіївського монастирів, надбрамної церкви Тихвінської Богоматері Донського монастиря, будинку дяка Аверкія Кирилова у Москві, церкви Знаміння у Дубровицях неподалік від Подільська.

Цар запропонував Зарудному поступити на російську службу, звичайно, не випадково. Без сумніву, Петро I, який запрошував до себе найкращих іноземних фахівців, мав можливість оцінити талант, освіченість та інші здібності архітектора. Все це переконує в тому, що Зарудний відіграв на теренах України провідну роль в архітектурно-будівельному процесі того часу та був тут основним генератором архітектурних ідей. Отже цілком вірогідно, що саме він був автором проектів багатьох найважливіших споруд, які будувалися у Гетьманщині, в тому числі у Києві.

Архівні документи свідчать, що одну з підрядних бригад, яка працювала у Києві у 1690-х і будувала Богоявленський та Миколаївський собори, очолював московський зодчий Осип Дмитрович Старцев. Проте архітектура соборів настільки відрізняється від інших споруд, які він побудував раніше та після від'їзду з Києва, що це повністю унеможливорює думку про його причетність до створення проектів згаданих храмів.

Про Старцева відомо, що 1681 р. він виграв у Москві торги на підряд, за яким мав будувати церкву Воскресіння на Пресні. Того ж року за наказом царя Федора Олексійовича на Україну «для описания церковних чертежей» був відправлений майстер Оружейної палати, живописець Карпо Золотарьов, який відвідав Київ, Переяславль, Ніжин, Батурин, Глухів «и иные разные малороссийские города». Після цієї поїздки був складений новий проект вищезгаданого храму, відповідно до якого церква мала багато в чому повторювати Миколаївський собор у Ніжині. За різних обставин архітектурні ідеї, закладені у зазначеному проекті, були використані при будівництві іншої споруди — Великого собору Донського монастиря, який будувався з перервами в 1684–1686 рр., та 1692–1698 рр. У 1683–1689 рр. архімандритом цього монастиря був вчений чернець з України Никон.

1689 року в іншому московському монастирі — Ново-Дівочому — було закладено найоригінальнішу з дзвіниць того часу. Її зводили на початку 1690-х.

В архівних документах у зв'язку з цим будівництвом знов зустрічаємо згадку про Старцева, який постачав до монастиря будівельні матеріали. Цей факт хоч й підтверджує причетність Старцева до цього будівництва, проте жодним чином не доводить, що останній мав відношення до розробки проекту цієї споруди.

Дзвіниця уявляє собою високу 72-метрову башту, яка звужується до гори, та складається з п'яти поставлених один на одній восьмикутних у плані будівельних об'ємів. Вінчає споруду невелика глава на восьмикутному світловому барабані. Використання такого незвичного для російської архітектури конструктивного прийому, як постановка «восьмерика» на «восьмерик», запропоновано, без сумніву, українським архітектором. Не виключено, що ним був Зарудний, який тоді неодноразово відвідував Москву.

Оскільки зведення дзвіниці в Києво-Печерському монастирі з різних причин відкладалося Зарудний, вірогідно, запропонував реалізувати в Москві ідею, яка народилася у нього в Києві після пожежі у Лаврі 1687 р.

Будівництво ж Лаврської дзвіниці розпочалося тільки 1700 р. Ці роботи доручили «постельному истопнику, каменных зданий художнику» Дмитру Васильовичу Аксамитову, який приїхав з Москви. Інформація про творчу діяльність останнього майже відсутня. Відомо лише, що у 1697–1699 рр. він будував палац для Ф. Лефорта у Німецькій слободі на Язуі. Палац, як бачимо на гравюрі того часу, був наділений рисами так званого «наришкінського стилю» та мав вигляд типовий для Москви кінця XVII ст.

Навряд чи Аксамитов вніс якісь зміни до наданого йому проекту лаврської дзвіниці Зарудного. Архівні документи свідчать, що Аксамитов встиг побудувати лише фундамент споруди, оскільки незабаром помер.

Завадили подальшому будівництву лаврської дзвіниці й несприятливі обставини військового часу та наказ Петра I про заборону кам'яного будівництва в усій Російській імперії, а понад усе трагічна доля керманіча України.

У одному з архівних документів з цього приводу повідомлялося: «Суммы всей на колокольню отъ изменника Мазепы может быть 4000 рублей, за которую всякую матерію — камень, известь и кирпич к делу приспособлено, за делание фундамента каменного плочено мастеру Аксамитову и с ним бывшим работникам задатки дано; якое, когда вскоре помер, дело зачатое заваковало, а остаток денег в пожар сгорел (мається на увазі пожежа 1718 р. — О. С.)».

1716 року у зв'язку із прагненням продовжити будівництво дзвіниці архімандрит лаври Іоанікій Сенютович звернувся до покровителя Києво-Печерського монастиря фельдмаршала Б. П. Шереметєва, який тоді разом з Петром I перебував у Західній Європі, з проханням допомогти йому в пошуках досвідченого архітектора. Виконуючі це доручення останній підписав угоду з фахівцем із Гданську про що повідомив архімандрита: «Я теде, по желанию

высоце в богу превелебности вашей, такожде на прислугу святой обители Киево-Печерской такового вам потребного человека изыскаем в Гданську, который в деле мулярском досведчонный есть майстер, и во всяких архитектурах искусен. Теды оного изъеднавши и учинил с ним таковое положение. Когда он прибудет к вам во святую обитель, дайте ему спокойную господу, а на всякий мисяць давать ему за майстерство по двадцяти рублей, а пищу и питне сам себе должен будете промышлять, кроме вашей дишкреьи. Також, ежели не похощет там жити и пожелает в свои краи, надлежит его отправить дискретно, с купцами случившимися, и дать ему денег на дорогу з розсуждением того, что слушно покажете. Понеже я тепер, посылаючи его к вам во святую обитель Киево-Печерскую, дал ему денег на дорогу двести рублей. Також и висоце в богу превелебность ваша по выше назначенному изволить определить, понежетаковий з ним договор я подписал рукою моею».

Оскільки «архітектор із Гданська» отримав кошти на дорогу, можна припустити, що незабаром він приїхав до Києва. Тут він отримав проект високої п'ятиярусної восьмикутної в плані вежі, складений Зарудним. Залишивши без змін загальну конструктивну основу споруди, він міг внести зміни до архітектурного оформлення її ярусів з урахуванням смаків тогочасної західноєвропейської архітектури.

1718 року в Києво-Печерській лаврі сталася нищівна пожежа, що відсунула на більш пізні часи питання щодо зведення нової дзвіниці. Тому «архітектор із Гданська», ймовірно, повернувся на батьківщину. Кресленики дзвіниці, що залишилися після нього, пізніше були передані наступному архітектору, якій мав будувати дзвіницю. Ним виявився архітектор і художник Федір Андрійович Васильєв.

Про творчість останнього теж відомо небагато. 1693 року його ім'я фігурує в документах Оружейної палати як іконописця. 1698 року він «с товарищами» працював у Ростові Великому, де тоді завершувалися роботи з будівництва та оздоблення споруд Митрополичого двору. У 1702–1703 рр. Васильєв з групою золотарів виконував роботи із позолоти іконостасів Троїцького собору у Пскові. На початку 1705 р. він приїхав до Воронежу, де тоді перебував Петро І. Цар направив його до північної російської столиці: «живописець Федор Васильєв отпущен в Петербург к вам (к обер-коменданту Санкт-Петербурга Р. В. Брюсу. — О. С.). Изволь его употребить к какому делу и от того же художества, что Иван Матвеев». Справжнє ім'я останнього Іван Матвійович Угрюмов. В документах того часу він згадується як «приказу артиллерии чертежник», або «чертежник и рисовальщик Пушкирского приказа». Тобто Угрюмов був обізнаною у військовій справі людиною, яка під керівництвом У. А. Синявина займалася роботами, пов'язаними із заснуванням нових

і відновленням захоплених під час військових компаній шведських фортець. Як відомо, 1702 р. російські війська під командуванням Шереметьєва захопили Нотебург (пізніше Шліссельбург), 1703 р. — Ніеншанець, Копор'є, Ямбург, Везенбург. В цьому ж році був закладений Санкт-Петербург. 1703–1704 рр. на острові Котлін будувалася морська фортеця Кроншлот: «коронний замок». Отже Іван Матвеев був залучений на будівництві зазначених об'єктів і саме тут разом з ним мав працювати Васильєв. Збереглися виконані художником малюнки, на яких зафіксовані деякі з цих об'єктів.

У Санкт-Петербурзі Васильєв будував галереї у Літньому саду. Судячи з гравюри А. Зубова «Летний сад» (1717 р.), це була доволі ефектна споруда. Її центральна частина була наскрізною з дванадцятьма парними колонами. По боках колонади були зведені два симетричні павільйони із застосуванням декоративної системи так званих «лустгаусов».

1712 року Васильєв працював у Нарві, де будувався царський палац. До цього часу він вже був «в архитекторы удостоен от его императорского величества». З 1716 р. «под смотрением» Васильєва зводився за проектом генерал-архітектора Ж. Б. Леблона будинок генерал-адмірала М. Ф. Апраксіна. У цьому ж році Васильєва долучили до будівництва будинку П. І. Ягужинського. Робота на цьому об'єкті принесла Васильєву багато неприємностей. 1717 року його обвинуватили у завищенні витрат на будівництво та конфіскували до скарбниці його майно, а його самого посадили до в'язниці.

Звільнили архітектора восени 1718 р. завдяки втручання царя й, вірогідно, на прохання родичів Шереметьєва. Можливо за протекцією останнього Васильєва направили до Києво-Печерської лаври, де він мав вирішувати питання щодо відтворення пошкодженого пожежею Успенського собору. Крім того, йому доручили виконати абрис дзвіниці. Він, вірогідно, мав вивчити нові побажання керівництва монастиря і спонсорів з приводу цього об'єкту та внести до проекту, що на той час існував, відповідні зміни. Архітектор мав скласти кошториси споруди, запропонувавши оптимальні загальні розміри дзвіниці, визначивши матеріал та вартість кожного її архітектурного елемента: «дабы оная колокольня имела в себе довольную высоту и широту, крепость и красоту, а глава на колокольне должна быть покрыта медью и вызолочена».

Васильєв запропонував замовнику два варіанти абрисів та кошторисів дзвіниці. Монастиреві сподобався той з них, що коштував дорожче: «и оне соборно выбрали абрис и чтоб сделать смету против того абриса великим коштом». Пізніше монастир стверджував, що Васильєв не виконував абрисів, а лише склав кошторис. Проте зробити це, не маючи узгоджених архітектурних рішень, було б неможливо. Через конфлікт з київським генерал-губернатором та архімандритом Лаври Васильєв був змушений 1721 р. залишити Київ.

У 1720-х монастир основні зусилля зосередив на завершенні відновлювальних робіт Успенського собору, й лише 1729 р. знову розпочав активно займатися проблемами, пов'язаними з будівництвом дзвіниці. Цього року на ім'я імператора Петра II було надіслано прохання, в якому говориться: «В 1720 году по именному Указу <...> велено для возобновления тогда в Киево-Печерской лавре погорелой церкви и строения новой колокольни послать во оную лавру <...> архитектора, по которому Указу тогда и послан был архитектор Федор Васильев и будучи во оной лавре только одну смету припасам и тому строению учинил тако и при строении церкви оной (Успенського собору. — О. С.) сначала некоторое время был, а новой колокольни в бытность ево архитектора делать не зачато, для того что тогда вдруг всего строения исправить невозможно было и наипаче старание мы Богомольцы Вашего императорского Величества имели что сперва церковь зделать, а понеже строение церкви <...> ныне в совершенство приведено, того ради мы ... намерены и колокольню новую начать <...> и потребно при том деле быть архитектору». Тому монастир просив імператора «к строению оной колокольни определя прислать архитектора искусного в строении, дабы чрез ево оная колокольня наилутчим образом зделана быть могла».

У вирішенні цього питання монастиреві допомагали канцлер граф Г. І. Голівкін і президент Комерц-колегії князь Д. М. Голіцин, які входили до складу Верховної таємної ради. Проте внутрішня політична ситуація у Російській імперії в цей час стрімко змінювалася: смерть Катерини I, заслання Меншикова, смерть Петра II та прихід до влади Анни Іоаннівни. Наслідком цих подій були зміни політичних угруповань навколо осіб, які царювали. Багато вельмож втратило владу та навіть життя. Це стосується й лаврського покровителя Голіцина. Проте до своєї опали він встиг допомогти монастиреві. У листі до лаврського архімандрита він писав: «Архитекта для строения колокольни, по вашему желанию, сыскал, который ниже четырехсот рублей за год не берет». Архітектор, якого «сыскал» Голіцин, підписував документи: «Johann Gottfried Schodel» — Йоганн Готфрід Шедель.

Зміна правителів у Російській імперії змінювала долі не тільки вельмож, які їх оточували, а й простих людей. Прикладом тому може слугувати доля архітектора Й. Г. Шеделя. Найнятий Меншиковим на ро-сійську службу 16 червня 1713 р. в м. Альтенаві, що неподалік Гамбурга, він мав виконувати в Росії «каменную гипсовую работу и своды». Після приїзду до Санкт-Петербурга Шеделю довелося працювати на будівництві п'яти об'єктів, що зводилися для світлішого князя за проектами та під наглядом відомих західноєвропейських архітекторів, в т. ч. Домініко Трезіні, Андреаса Шлютера, Джованні Маріо Фонтана, Бартоломео Карла Растреллі, Жана-Батиста Олександра

Леблону та інших. Це палац на Преображенському (Васильєвському) острові, дача «Фаворит» поблизу Стрельни; садиба з палацом «Монкураж» на Петергофській дорозі, заміська садиба «Оранієнбаум», палац в Кронштадті.

Звертає на себе увагу те, що в щоденниках Меншикова, в яких фіксуються, в тому числі, спілкування світлішого князя з різними архітекторами, скульпторами, живописцями та іншими майстрами, ім'я Шеделя жодного разу не згадується. Це свідчить про те, що останній не відіграв помітної ролі в будівництві зазначених споруд. Це підтверджує й невелике жалування, яке він одержував — триста рублів. Для порівняння нагадаємо, що платня, наприклад, архітекторів А. Шлютера та Ж.-Б. Леблону становила 5 000 рублів.

Після опали Меншикова Шедель, який не отримав платню за роботу на палаці «Монкураж», поїхав 1729 р. до Москви та подав скаргу новому імператорові Петру II. Оскільки скарга розглядалася дуже довго, архітектор написав до царя ще одну чолобитну: «Я нижайший живу в Москве десять месяцев и пришел в ужасную скудость». Він просить, поки скарга буде розглядатися в Сенаті, «определить его к делу с учинением жалованья вновь по контракту, где Ваше величество быть повелит».

У цей час російський трон посіла Анна Іоаннівна. 10 листопада 1730 р. вона призначила придворним архітектором Б. К. Растреллі з окладом 800 рублів (через три роки його оклад становив вже 1200 р.). Він мав «делать <...> всякое строение каменное и деревянное, какое от двора е. и. в. повелено будет».

Шедель був знайомий з Растреллі та його сином Франческо Бартоломео ще по роботі в Санкт-Петербурзі. Б. К. Растреллі є автором проекту палацово-паркового комплексу в Стрельні, де працював Шедель. Перебуваючи у Москві, Шедель мав допомагати Б. К. Растреллі на будівництві в Кремлі дерев'яного на кам'яному фундаменті імператорського палацу.

Крім того, він на замовлення палацової контори склав проект і кошторис і розпочав будівництво Благовіщенської церкви на Житньому дворі. Ця споруда була запроектована Шеделем невдало й в ній незабаром з'явилися тріщини. Проте сталося це вже після від'їзду Шеделя з Москви, тому перебудовувати церкву довелося архітекторам А. Євлашеву та І. Мичуріну. З останнім Шеделю згодом довелося співпрацювати в Києві.

У Москві Шедель склав проект і кошторис та виконав макет Миколаївської церкви в селі Домодедово, конфіскованому у Меншикова. Керував роботами зі зведення за проектом архітектора Д. Трезіні дзвіниці над західною брамою Донського монастиря. Архімандритом монастиря у цей час був випускник Києво-Могилянської академії, колишній чернець Києво-Печерської лаври Іларіон (Рогалевський). Коли будівництво дзвіниці з різних причин зупинилось, Голіцин домовився з архімандритом про переїзд Шеделя до Києва.

На прохання князя архітектор, отримавши проект лаврської дзвіниці, склав перелік будівельних матеріалів необхідних для спорудження цього об'єкту. Про це князь повідомляв архимандрита: «Такожде посылаю при семь взятый реестр от архитекта, что надлежит каких матерьялов на строение колокольни, о чем прошу по оному реестру осмотреть и меня о том уведомить, имеется ли такое число материалов и надеется ли к летнему времени изготовить. Буде же весьма намерены строить, прошу прислать монаха для забрания мастеровых людей, для покупки материалов, что надлежит, и для привозу архитекта, в чем вам обещаюся во всем спомоществовать».

До того часу, ймовірно, було вирішено питання щодо погодження проекту. Це не могло оминати придворного архітектора Б. К. Растреллі. Отже на цьому етапі Растреллі-батько перед передачею проекту на затвердження імператриці надав, ймовірно, до проекту свої зауваження та пропозиції. Як саме зміни та доповнення зробив Растреллі, визначити важко, але з огляду на те, що він був талановитим скульптором, ймовірно, саме йому належить ідея поставити на балюстрадах обхідних майданчиків двох ярусів дзвіниці фігури святих, що тоді було дуже модним.

Погоджувався не лише проект, а й від'їзд Шеделя до Києва, про що архітектор пізніше писав: «А в 730-м году, по прошению бывшего Киево-Печерской лавры архимандрита Романа, а по указу <...> государыни имп. Анны Иоановны, определен я, нижайший, для строения в той Лавре каменной колокольни».

Маючи всі необхідні дозволи, монастир підписав з Шеделем контракт: «ему архитектору поручается *против данного в Москве образца* (курсив мій. — О. С.) построить в оном Киево-Печерском монастыре каменную колокольню, с резьбою или гладко или с прибавкою, о том как господин отец архимандрит с братиею благорассудит токмо бы оная колокольня добрым архитектурным мастерством состроена была, крепко и твердо. А для того строения ему архитектору в тот монастырь ехат нынешним зимним путем на монастырском коште и подводах, и по начатію показанного строения получать ему архитектору из монастыря денег на год по четыреста рублей». Тобто в контракті прямо вказано, що Шедель отримав готовий проект дзвіниці. З ним приїхало до Києва багато майстрів. Отже останній очолив, згідно з вищезгаданою угодою, виконання будівельних робіт на об'єкті — за сучасною термінологією — службу підрядника.

Наглядала за будівництвом від монастиря спеціально уповноважена особа — «строения мурованого колоколенного шафар». В архівних документах у цьому зв'язку згадується ім'я ієромонаха Іануарія. Він, ймовірно, очолював групу ченців, які вирішували питання, пов'язані з будівництвом, тобто службу замовника. У компетенції цієї служби, як і в наш час, був технічний нагляд за зве-

денням споруди: контроль за якістю робіт, за їх відповідністю затвердженому проекту, за своєчасним постачанням будівельних матеріалів та інше.

Термін будівництва, визначений контрактом — три роки (строки доволі невеликі з погляду навіть сучасного будівництва): «И по сему контракту я архитектор Иван Готфрид Шейден (Шедель. — О. С.) вышеописанное строение окончить совершенно в три года должен, в чем под сим контрактом в уверение и подписуюся». Документ було оформлено 23 лютого 1731 р. в Москві.

Будівництво розпочалося у травні цього ж року з влаштування фундаментів дзвіниці: «А за прибытием моим при ему покойному архимандрите Романе и при всей братии Киево-Печерской лавры и прочий <...> зачинал оной дзвонице фундамент делать <...> в том фундаменте зачатое мое дело хвалили, что фундамент добр и лутше оного сделать нельзя». Але, як йшлося вище, фундаменти споруди вже були виконані 1700 р. Аксамитовим. Оскільки щільна забудова Соборної площі не дозволила б Шеделю закласти нові фундаменти на новому місці, можна припустити, що йому довелося влаштовувати їх на фундаментах Аксамитова. При цьому попередні, складені із міцних матеріалів фундаменти, навряд чи стали розбирати. Отже Шеделю довелося вдосконалювати фундаменти Оксамитова з урахуванням нових навантажень на них.

Обстеженнями фундаментів, виконаними Державним інститутом КИЇВ-ПРОЕКТ 1962 р., встановлено, що фундамент складений із цегли та каміння, що укладені шарами 0,3–0,5 м на вапняному розчині. Відповідно до восьмигранної зовнішньої форми будівлі, фундамент його також має в плані форму восьмикутника. Заглиблення фундаменту нерівномірне. Так, на ділянці шурфу, закладеного із західної сторони дзвіниці, підшву фундаменту було розкрито на глибині 6,0 м від поверхні землі, а в шурфі, відкопаному з північного боку дзвіниці — 4,2 м. Таким чином, різниця у відмітках підшви фундаменту в місцях шурфування становить 1,22 м.

У одній із доповідних Шедель повідомляє цікаві подобиці. Він пише, що фундамент виконаний не у вигляді суцільної кільцевої плити, а у вигляді жорсткої конструкції безпосередньо під стінами дзвіниці. З точки зору сучасної будівельної науки, конструкція фундаментів із суцільної плити, в даному випадку, була б нераціональною і призвела б до невиправданого збільшення вартості будівництва.

1737 року в Києві стався землетрус. Він був, ймовірно, не дуже сильним, оскільки в звітах, наданих військовою адміністрацією, що фіксували стан після нього фортифікаційних об'єктів, повідомлялося: «сведений о повреждении укреплений не имеется». Проте на конструкції шойно збудованої частини дзвіниці, в якій ще тривали осадочні процеси, землетрус, без сумніву, вплинув негативно.

Побудувавши за проектом два яруси дзвіниці, Шедель звернув увагу керівництва, що відповідно до наданого йому кресленника, третій ярус дзвіниці спирається на другий, а — п'ятий ярус на четвертий — позацентрично. Це було з конструктивної точки зору небезпечно. Тому він, по-перше, забезпечив належне центричне розташування опор ярусів, а по-друге, ймовірно, запропонував архімандриту Іларіону Негребецькому не будувати один із передбачених проектом ярусів, а саме четвертий. Після того, як останній помер, Шедель мусив надати 31 травня 1740 р. докладні роз'яснення з цього приводу новому архімандритові Тимофію Щербацькому. Він писав: «четвертый партамент (поверх. — О. С.) для того оставлен (не построен. — О. С.), понеже не могут слупы, которые на третьем партаменте четвертого держать. А для того вместо четвертого пятый партамент поставлено со уступом». Тоді зміни, внесені Шеделем до проекту, не викликали заперечень у керівництва монастиря.

Але 1742 р. стався ще один землетрус, після якого в конструкціях дзвіниці з'явилися деякі деформації. Це захвилювало архімандрита. На його прохання за дорученням обер-коменданта Київської фортеці генерал-майора В. В. Нейбуша інженер І. Цвінгер виконав обстеження дзвіниці та подав розвинуту промеморію, в якій докладно описав стан споруди та висловив думку, що дзвіниця перебуває в аварійному стані. Тому він запропонував перебудувати верхні яруси споруди, а нижні укріпити контрфорсами. Свої послуги щодо «постройки колоколенной башни, поврежденной землетрясением 1742 года», пропонував монастиреві й архітектор Йоганн Бітнер.

За будівельною практикою тих часів для з'ясування суперечливих архітектурних та інженерних питань було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли відомі архітектори: М. Г. Земцов, І. Ф. Мічурін, І. К. Коробов, Й. Я. Бланк, Й. Я. Шумахер. Всі вони були компетентними фахівцями з великим досвідом роботи. Мічурін та Коробов здобули спеціальну освіту за кордоном, де вони навчалися цивільного будівництва, в тому числі «как <...> под фундаменти сваи бьют». Мічурін займався в Москві проектуванням і будівництвом споруд синодального відомства (монастирі, церкви, подвір'я та ін.). Коробов розробляв проекти та керував будівництвом стін та башт Кремля, Китай-города та Білого міста, а також будовами відомства губернської канцелярії (мости, «казенне» будівлі та ін.). Бланк займався будівельними справами поліцейського відомства, тобто регулюванням житлового «обывательского строения». Шумахер був тоді задіяний на будівництві дзвіниці в Троїце-Сергіївій лаврі. Земцов невдовзі помер, але встиг висловити думку щодо справи про дзвіницю Києво-Печерського монастиря, підписавши відповідь зазначеної комісії на згадану вище промеморію.

Для розгляду зауважень Цвінгера зазначена комісія попросила надіслати

до Москви проект дзвіниці, в т. ч. «плани каждому апартаменту особо, також и профиля с добрым изъяснением и аккуратною мерою и показанием, где в оной колокольне порчи имеются». Незабаром генерал-фельдмаршалу принцу Л.-Й. Гессен-Гамбургському, який тоді керував Головною канцелярією артилерії та фортифікації Військової колегії Сенату, було надіслано два кресленики дзвіниці. Перший з них був вищезгаданим креслеником п'ятиярусної дзвіниці, за яким розпочалося будівництво. На звороті цього документу написано: «Колокольня Киево-Печерской лавры як мало быть». На другому кресленнику зображено фасад чотирьох'ярусної дзвіниці та є напис: «Колокольня Киево-Печерской лавры як ныне есть».

Шеделю вдалося довести, що стійкості збудованої ним споруди нічого не загрожує, і до приїзду 1744 р. в Київ імператриці Єлизавети Петрівни будівництво дзвіниці було завершено.

Порівняння вищезгаданих креслеників між собою та співставлення їх із побудованою спорудою свідчить, що Шедель, по-перше, як йшлося вище, не побудував запланований проектом четвертий ярус. При цьому архітекторові вдалося зберегти загальну висоту споруди, передбачену первісним проектом, за рахунок значного збільшення висоти горизонтальних багато профільних між ярусних карнизів, що їх Шеделю довелося викладати не з цегли, а з великоформатних керамічних блоків індивідуального проектування та виробництва: «А хотя де и оставлен тот четвертый партамент, но высота данного абриса без убавки равная будет». По-друге, замість передбачених проектом груп з трьох колон на третьому ярусі, він встановив тут по дві потовщені колони. По-третє, на балюстрадах відкритих майданчиків на двох ярусах дзвіниці не було встановлено, як планувалося проектом, скульптури святих.

Дзвіниця добре збереглася до нашого часу. Вона являє собою чотирьох'ярусну споруду баштового типу, увінчану куполом і ліхтарем та хрестом на яблуці. У плані дзвіниця восьмигранна, ширина кожного верхнього ярусу менша за ширину нижнього. У першому ярусі знаходиться центральний восьмигранний зал, перекритий зімкнутим склепінням, а також вісім радіально розташованих шестигранних приміщень, перекритих напівциліндровими склепіннями. Разом із зовнішніми і внутрішніми стінами вони створюють конструктивну систему, що нагадує бджолині стільники. Архітектурне вирішення другого ярусу близьке за характером до рішення першого ярусу. Тут також є великий центральний зал, але він круглий в плані, перекритий півсферичним склепінням й теж має радіально розташовані, відкриті у бік залу приміщення. Третій ярус — дзвонний. Дзвони спочатку були підвішені на товстих брусах в центральному приміщенні цього ярусу, а також у восьми відкритих аркових приміщеннях, що розташовані в гранях третього ярусу. Завдяки звуженню кожного

розміщеного вище ярусу, на третьому і четвертому ярусах утворилися обхідні оглядові майданчики. Фасади дзвіниці членуються глибокими розкреповками. Стіни першого ярусу рустовані. Розкреповки трьох верхніх ярусів підкреслені групами колон. Масив другого ярусу полегшує ряд гладеньких колон тосканського ордеру, що чергуються з вікнами: чотири колони — вікно — чотири колони і т. д. Колони тримають важкий багатопрофільний карниз. Третій ярус декоровано колонами іонічного ордеру, які розташовані парами обабіч широких і високих наскрізних арок. Архітектурні форми цього ярусу, порівняно з іншими ярусами, полегшені. Четвертий ярус найстрункіший за пропорціями. Він прикрашений пучками з трьох колон коринфського ордеру, які надають його об'ємові мальовничості. Таким чином, ордер, що використаний при будівництві споруди, різний та своєрідно трактований для кожного ярусу, що створює неповторність цієї пам'ятки. У муруванні тяг, колон, астрагалів та інших декоративних елементів споруди застосовані цеглини значного розміру. Кладку наличників дзвіниці виконано блоками, близькими за розмірами до цеглини середнього формату, а карнизи-блоками розміром 67 x 67 x 19 см. Капітелі й карнизи архітектор вирішив не тесати з каменю, а виконати з кераміки. Керамічні блоки, з яких виконано коринфські капітелі четвертого ярусу дзвіниці, мають розміри заввишки 154 см і завширшки 140 см. Капітелі прикрашено скульптурними зображеннями двоголових позолочених орлів з розпростертими крилами. Розмах крил орлів сягає 2,2 м; складено їх на місці з допомогою анкерів на вапняному розчині за кількох елементів. Позолочені й медальйони в ліпних композиціях над арками четвертого ярусу і єдиний ліпний елемент на аттику — фігурка янгола. Керамічні блоки іонічних капітелей третього ярусу, як і попередні, мають великі розміри. Чергування масивних керамічних плит величиною 70 x 70 x 20 см із рівною та вертикальною поверхнею створює довкола другого ярусу дзвіниці орнаментальну смугу.

Стіни дзвіниці було пофарбовано світлою вохрою; колони, карнизи, ліплення, штукатурне профілювання, відкоси ніш і вікон — в білий колір; неполив'яні керамічні деталі: лиштва, тригліфи, метопи, кронштейни й аканти на фризах, маскарони, тло для капітелей і ліпнини — у синьо-зелений колір, грати чавунної огорожі оглядових майданчиків — золотистою вохрою. Баню й ліхтар дзвіниці, а також керамічні орли на капітелях колон четвертого ярусу, медальйони в ліпних композиціях над арками цього ярусу та фігурка янгола на аттику позолочено.

Дзвони на третьому — дзвонному — ярусі було підвішені в центральному просторі у восьми відкритих аркових отворах, розташованих в гранях цього ярусу споруди.

Таким чином, наведені вище дані дозволяють стверджувати, що конструк-

тивне рішення споруди у вигляді високої башти, яка звужується до гори та складається з п'ятьох поставлених один на одній восьмикутних у плані об'ємів, було розроблено за гетьмана Івана Мазепи та належить його соратникові Іванові Зарудному. У зв'язку із наказом царя про перехід Зарудного на російську службу зведення споруди доручили московському архітектору Д. В. Аксамитову, проте він лише влаштував фундаменти споруди, які пізніше були значно вдосконалені.

Військово-політична ситуація того часу відсунула продовження будівництва дзвіниці до 1716 р., коли до Києво-Печерської лаври приїхав невідомий «архітектор із Гданська». Він, ймовірно, зробив деякі зміни у проекті Зарудного відповідно до художніх смаків тогочасної західноєвропейської архітектури, проте вони стосувалися виключно архітектурного вирішення ярусів дзвіниці й не торкалися її конструктивної основи.

Пожежа у Лаврі 1718 р. знов призвела до тривалої зупинки будівництва дзвіниці та змусила монастир шукати нового архітектора. Ним виявився Ф. А. Васильєв, якому довелося 1720–1721 рр. вивчати нові побажання замовника та складати кошториси та кресленики дзвіниці, виходячи з того, якого розміру будуть її загальні габарити, з якого матеріалу будуть виконуватися різні архітектурні та конструктивні елементи. При цьому, як і раніше, конструктивна схема споруди не змінювалася. Архітектурне вирішення ярусів теж навряд чи зазнало помітних змін, оскільки до нього був причетний запрошений за погодженням Петра I архітектор.

Наступне звернення до розгляду проекту дзвіниці та внесенню змін до нього сталося через вісім років. Тоді до цього був причетний придворний архітектор Б. К. Растреллі. До нього потрапив проект, за яким планували збудувати п'ятиярусну восьмикутну у плані башту, запропоновану Зарудним, з архітектурними елементами на її ярусах, що їх запроєктував «архітектор із Гданська». Розміри та матеріали споруди були визначені монастирем й за ними архітектор Васильєв склав абрис та кошторис. Наступні зміни в проект дзвіниці були внесені під час її зведення архітектором Шеделем. Він вжив певних заходів щодо забезпечення конструктивної безпеки споруди, а також відмовився від будівництва четвертого ярусу, передбаченого вищезгаданим проектом. Крім того, замість групи з трьох колон на третьому ярусі він поставив тут дві, але більш товстіші, а також не встановив на балюстрадах двох ярусів скульптури святих. Певні корективи до загального вигляду споруди внесло й те, що Шеделю довелося використовувати замість цегли багато форматні блоки.

Безперечно, дзвіниця, яку мали звести за першим проектом, була б набагато вишуканіше та мала б значні переваги у порівнянні зі спорудою, що поставила після змін, зроблених Шеделем.

Отже автором проекту Великої дзвіниці не можна вважати лише Шеделя попри його великий внесок в будівництво цієї споруди. Це твір кількох архітекторів, перш за все Івана Зарудного, невідомого «архитектора из Гданська», італійця, придворного архітектора Б. К. Растреллі та Й. Г. Шеделя, а також, певною мірою, Ф. А. Васильєва.

Ольга СИТКАРЬОВА. До питання щодо авторства проекту Великої лаврської дзвіниці.

У статті розглядається питання щодо причетності та ступень участі у розробці проекту Великої лаврської дзвіниці архітекторів І.П.Зарудного, невідомого «архитектора из Гданська», О. Д. Старцева, Д. В. Аксамитова, Ф. А. Васильєва, Б. К. Растреллі та Шеделя. Аналізуються творчий здобуток кожного з них, а також вивчаються зміни, які були внесені до проекту Шеделем. На підставі цього робиться висновок, що Шеделя не можна вважати автором проекту споруди. Це результат творчої праці переважно архітекторів І. П. Зарудного, невідомого архітектора із Гданська, придворного архітектора Б. К. Растреллі та Й. Г. Шеделя.

Ключові слова: архітектура, І. П. Зарудний, Й. Г. Шедель, Б. К. Растреллі, дзвіниця Києво-Печерської лаври, авторство.

Ольга СИТКАРЬОВА. К вопросу об авторстве Большой лаврской колокольни.

В статье рассматривается вопрос о причастности и степени участия в разработке проекта Большой лаврской колокольни архитекторов И. П. Зарудного, неизвестного архитектора из Гданьска, И. Д. Старцева, Д. В. Аксамитова, Ф. А. Васильева, Б. К. Растрелли и Шеделя. Анализируются творческие достижения каждого из них, а также изучаются изменения, которые внёс в проект И. Г. Шедель делается вывод, что Шеделя нельзя считать автором проекта сооружения. Это результат творческой работы преимущественно архитекторов И. П. Зарудного, неизвестного архитектора из Гданьска, придворного архитектора Б. К. Растрелли и И. Г. Шеделя.

Ключевые слова: архитектура, И. П. Зарудный, И. Г. Шедель, Б. К. Растрелли, колокольня Киево-Печерской лавры, авторство.

Olga SITKARIOVA, PhD. On the Question of Authorship of Great Lavra Bell Tower.

The article deals with the question of involvement and participation in the drafting of Great Lavra Bell Tower Architects I. P. Zarudny, unknown architect of Gdansk, I. D. Startsev, D. V. Aksamitov, F. A. Vasiliev, B. K. Rastrelli and Schedel. Analyzes the creative achievements of each of them, as well as study the changes that are made to the draft I. G. Schedel concludes that Schedel can not be considered the author of the project facilities. This is the result of creative work of architects mostly I. P. Zarudny, unknown architect of Gdansk, the court architect B. K. Rastrelli and I. G. Schedel.

Keywords: architecture, I. P. Zarudny, I. G. Schedel, B. K. Rastrelli, the bell tower of Kiev-Pechersk Lavra, the authorship.